

ՈՍԿԵ ՏԱՐԲԵՐ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ ԵՎ ՋԱՐԴԵՐ

Հելլենիստական Հայաստանում ոսկին, ոսկուց, արծաթից և բրոնզից պատրաստված, ոսկեջրած իրերն ու առարկաները շարունակում են մեծ դեր խաղալ մարդու կյանքում: Ոսկին ոչ սրայս թանկարժեք մետաղ էր, այլև ինքնաստիպ սրբություն: Դրա պատճառն, անշուշտ, ոսկու չժանգոտվելու և փայլը չկորցնելու հատկանիշն էր: Այն համադրվում էր արևի, իսկ արծաթը՝ յուանի հետ: Ոսկուն վերագրվում էր աստվածային ծագում: «Ոսկին ոչնչացնել հնարավոր չէ, քանի որ այն Ջևտի զավակն է»:¹³¹ Հայոց Անահիտ աստվածուհին կոչվում էր ոսկեծին, ոսկեմայր,¹³² ոսկեհատ դիցուհի: Հաճախ ոսկու մոզական առանձնահատկությունը և կիրառական նշանակությունը համատեղվում էին: Այդպիսիք էին անտիկ շրջանի ոսկե բոլոր առարկաներն ու գարդերը: Օրինակ, ոսկե կնիք մատանու կիրառական, գեղարվեստական և պաշտամունքային հատկանիշները սերտորեն կապված էին¹³³: Ոսկոն մի շատ կարևոր հատկություն էլ ուներ: Այն իր փափկության և ճկունության շնորհիվ հեշտ էր ենթարկվում մշակման:

Հելլենիստական շրջանում, հասկապես մ.թա. II-ի դարերում, ձգտումը դեպի շքեղություն մեծ չափերի էր հասնում: Մարդիկ իրենց շրջապատում էին գեղարվեստական բարձրաճաշակ իրերով ու պերճամքի առարկաներով, նորոգում տների հարդարանքը: Լսոհանոցային հասարակ մետաղե և կավե սպասքը փոխարինվում էր արծաթով¹³⁴ ու ոսկով: Հարստության չափանիշ էր դառնում արծաթե գեղարվեստական իրերի մեծ քանակի: Նշանավոր վարպետների գործերը շուկայում բարձր գին ունեին: Այդ են հավաստում Պլինիոս Ավագը¹³⁵ և մյուս անտիկ հեղինակները: Նման երևույթներ դիտարկվում են և Հայաստանում:

Հելլենիստական դարաշրջանի հուշարձանների պեղումները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում հայտնաբերված ոսկե և արծաթե գեղարվեստական իրերը հիմնականում վերնախավային պատկանելիության են, հասու հարուստ ու միջին կարողության տեր քաղաքացիներին:

Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի ոսկու, ոսկե իրերի ու պերճամքի առարկաների մասին մեզ ողոշ տեղեկություններ են հաղորդում հունա-հռոմեական աղբյուրները և վաղմիջնադարյան հայ մատենագիրները դեպքերի բերումով թագավորական և տաճարական գանձերի

¹³¹ *Օ.Я. Невзоров*, Античные перстни (V в. до н.э. – IV в.), Ленинград, 1978, с. 4.

¹³² *Ազարանգեղու*, § 809:

¹³³ Նույն տեղում:

¹³⁴ *М.Е. Сергеевко*, Ремесленники древнего Рима, с. 36.

¹³⁵ *Plin., Nat. Hist.*, XXXIII, 47-51, 51-5 (*Gaius Plinius Secundus* (Major), *Naturalis Historia*, I-X, Cambridge-London, 1947-1963)

մասին խոսելիս: Այդ կցկտուր տեղեկությունները եզակի վկայություններ են անդարձ կորած գանձերի մասին: Համենայն դեպս մի բան պարզ է, որ ոսկին ու արծաթը ընդգրկել էին կենցաղի բոլոր բնագավառները: Վերնախավն օգտագործում էր ոսկեպատ գահավորակներ, զենքեր, ոսկե սպասք՝ գավաթներ, թասեր, պատառաքաղներ, գդալներ, պերճանքի առարկաներ, ոսկեթել, ոսկեհում ղիպակներ, հանդերձանք, դեկորատիվ հարդարանք, մեծ ու փոքր արձաններ և այլն:

Անտիկ հուշարձանների՝ Գառնի, Սիսիան, Բենիամին, Աինգեչաուր, Արմավոր և Արտաշատ մայրաքաղաքների ու այլ հնավայրերի պեղումներով կամ պատահաբար հայտնաբերված զտածոները թեև եղածի չնչին մասն են, սակայն բավարար են ուսումնասիրելու Հայաստանում ոսկերչության զարգացման փուլերն ու ուղիները, որոշելու դրանց կարևորությունը արհեստագործության և կենցաղի բնագավառում: Տեղական և հելլենիստական երկրներից ներմուծված նյութերը հնարավորություն են ընձեռում լիարժեք պատկերացում կազմելու առևտրական-տնտեսական կապերի, մշակութային ընդհանրությունների ու տարբերությունների, բնակչության գեղագիտական ճաշակի և նորագույնի ընկալումների վերաբերյալ:

Գավազանների գլխիկներ

Սիսիանի ոսկե առարկաների խմբում առանձնանում են երկու կոսագնդածև գարդեր, որոնք ընդունված է համարել գավազանների գլխազարդեր (որպես իշխանության նշանակ), (աղ. XV,1,2) կամ դաշույնների, ակոնակի դաստակո գլուխներ:¹³⁶ Իրարից տարբերվում են միայն չափերով ու կշռով (I, լայն.՝ 3.7սմ, բարձր.՝ 2.7սմ, 2, լայն.՝ 4սմ, բարձր.՝ 2.5սմ): Պատրաստված են կաղապարում ձուլելու եղանակով: Գավազանի գլուխների մակերեսին ռելիեֆ զծերով պատկերված են մի շարքի վրա դասավորված երևակայական երեք գալարուն գիշատիչներ (վիշապներ): Դնչերը հիշեցնում են առյուծի դունչ (խիստ ոճավորված), աչքերի մեջտեղից անցնում է բաժանման թումր, որը՝ դեպի պոչը նեղանալով՝ ոլորվում է: Գլուխները հարդարված են ոսկու մեջ ազուցված, նուրբ կանաչավուն փիրուզներով, աչքերը կլոր են՝ ընդելուզված տոպազներով, իսկ թաթերի մատների (չոբսական) եղունգները ընդգծված են, սուր ծայրերը ներքև ուղղված փիրուզներով: Փիրուզի նուրբ կապտավուն երանգները ոսկու հետ տալիս են հաճելի ներդաշնակություն: Ենթադրվում է, որ Սիսիանի գավազանի գլուխները ներմուծված են արևելքից և ծագումնաբանական սերտ կապեր ունեն սակո-սարմաթական ռեզիդնի արտադրանքի հետ¹³⁷: Նման երևակայական գիշատիչներով հարդարված գլխակալներ մեզ հայտնի չեն, սակայն կիսագնդածև նմանօրինակ զարդեր՝ այլ պատկերներով, գտնվել են Բակտրիայում՝ Թիլյա-թեփեում¹³⁸, որոնք վերագրվում են մ.թ.ա. I դ. վերջերին, այսինքն՝ ժամանակակից են Սիսիանի գավազանի գլուխներին: Դրանք պատրաստված են նույն եղանակով, ընդելուզված են փիրուզ քարերով: Սիսիանի գլխակալների գիշատիչները և

¹³⁶ Բ.Ն. Առաքելյան, Ակնարկներ, էջ 83, տախտ. XIX,1; J. Khatchatrian, Arménie, Trésors de l'Arménie ancienne des origines au IVe siècle, Nantes. 1996, № 239 a, b.

¹³⁷ Մ.Օ. Յարմարև. Торгово-экономические связи Армении с эллинистическим миром в III – I вв. до н.э., Автореферат канд. дисс., Ереван, 1986, с. 10.

¹³⁸ V. Sarianidi. Bactrian Gold, from the excavations of the Tillja-Tepe necropolis in North Afghanistan. Leningrad, 1985, Fig. 149-152

դրանց պատկերման կերպը բնորոշ են այսպես կոչված «Սիբիրյան կենդանական ոճին»: «Սիբիրյան կենդանական ոճի» ձևավորման կենտրոնի վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ կան¹³⁹: Սակայն գիտնականներից ոչ մեկը չի ժխտում հինարևելյան, միջագետքյան արվեստի ազդեցությունը դրանում:

Վերջին տասնամյակներում, հատկապես Թիլյա-թեփեի թագավորական թաղումներից հայտնաբերված նյութերը թույլ են տալիս ավելի հաստատակամորեն խոսել Բակտրիայի՝ որպես սկյութա-սարմաթական արվեստի ձևավորման կենտրոններից մեկի մասին: Առաջավորասիական գեղարվեստական այդ կենտրոնը, ըստ ճարտարապետական մոնումենտալ ձևերի մշակման, քարի փորագրության, գլխատիկայի, գեղարվեստական ըրոնգի, քարի փորագրության և ոսկերչական արվեստի կենտրոն, ձևավորվել է դեռևս մ.թ.ա. II հազարամյակում, որի ակունքները գնում են դեպի Իրան, Հյուսիսային Միջագետք և Փոքր Ասիա: Թիլյա-թեփեի ոսկե գտածոների անչափ մեծ քանակությունը (20 հազար), դրանց ձևերի և հարդարանքի ոճական ընդհանրությունը վեայում են Բակտրիայի կենտրոնական շրջանում ոսկերչական հզոր կենտրոնի առկայության մասին, որի արտադրանքը ոչ միայն արտահանվել է, այլև իր որոշիչ ազդեցությունն է ունեցել ողջ քրջվորական աշխարհի մշակույթի վրա¹⁴⁰:

Կարելի է վստահորեն ասել, որ Սիսիանի գլխակայները ևս ներմուծվել են բակտրիական այդ կենտրոնից՝ Թիլյա-թեփեից, որի նյութերի հետ ունեն ոչ միայն ձևաբանական ու ոճական, այլև տեխնիկական ընդհանրություններ: Ինչպես գիտնականներն են նշում, այդ շրջանում սկյութա-սարմաթական ոսկերչական արտադրանքն աչքի էր ընկնում հատկապես փիրուզե¹⁴¹ ներդիրների առատությամբ¹⁴²: Սոգդիանա երկրի, Հունա-Բակտրիական թագավորության, Բակտրա (կամ Ջարիասպ, որից հայկական Ջարասպա) մայրաքաղաքով, քուշանական այս և Լուներիկե կոչվող թագավորությունում իշխում էր Արշակունիների դինաստիայի Կարենի-Պահլավի ճյուղը¹⁴³, որոնց հետ Հայաստանը կապված էր առևտրական ճանապարհներով: Միջին Ասիայի հետ ունեցած կապերը հավաստում են Արտաշատի V բլրում հայտնաբերված սոգդերի տաղաճով գերիներ¹⁴⁴ պատկերող կնքադրոշմները, այսպես կոչված սկիզբ ու վերջ չունեցող, կյանքը խորհրդանշող¹⁴⁵ նշանակներով նույն բլրից գտնված պղնձե

¹³⁹ *В.И. Сарияниди*, Храм и некрополь Туллы тепе, с.147.

¹⁴⁰ *Е.Е. Кузьмина*, Бактрия и эллинистический мир в эпоху до Александра, Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока, Москва, 1978, с. 198, 199; *В.И. Сарияниди*, Храм и некрополь Туллы тепе, с. 138, 148-151.

¹⁴¹ Արաբ և պարսիկ պատմիչները թագավորներին արժանի քարեր են համարում միայն երկուսը՝ ուրիքը և փիրուզը: Փիրուզ պարսկերեն նշանակում է հաղթանակ, հաղթող: Այն նույնիսկ Սասանյան թագավորներից մեկի անունն էր՝ Պերոզ: Ֆիրդուսին ասում է. «Пурыза да будет победоносной судьба, այսինքն «У победоносного да будет победоносная судьба»: Փիրուզայի ամենախոշոր հանքավայրը գտնվում է Իրանում՝ Նիշապուրից հյուսիսարևմուտք՝ Սադան գյուղում և դրան հարող Միջին Ասիայի շրջաններում: Այն նմանեցվում է երկնքի հետ և տարածված է Մերձավոր Արևելքում: Ոչ մի քար այդպիսի մեծ դեր չի կատարել մարդկանց սնահավատության մեջ և բուժական իմաստով, ինչպես պարսկական փիրուզը: Փիրուզային վերագրվում են թալիսմանի խորհրդավոր հատկանիշներ, չար աչքից և քնած ժամանակ վախից պահպանող: Փիրուզ կա նաև Հայաստանում, բայց ոչ այդ որակի ու քանակի: *А.Я. Борисов, В.Г. Луконин*, Сасанидские геммы, Ленинград, 1963, с. 9-10; *Фирдоуси*, Шахнаме, т. VI (Перевод Ц.Б. Бану-Лахтуну и В.Г. Берзнего), Москва, 1989, с. 587, ссыл. 92.

¹⁴² *В.И. Сарияниди*, Храм и некрополь Туллы тепе, с. 152.

¹⁴³ ՀԺՊ, հ. II, Երևան, 1984, էջ 26, ժան. 22, 23:

¹⁴⁴ *ժ. Խաչատրյան*, Հայ-իրանական մշակութային կապերն ըստ Արտաշատի կնքադրոշմների: Դառ արվեստի հանրապետական 7-րդ գիտական կոնֆերանս: Ձեկուցումների թեգեր, Երևան, 1995, էջ 28; *Z'ores Khachatryan*, The archives of sealings found at Artashat (Artaxata). Bulletin de correspondance hellenique, Suppl. 29, 1996, p. 367, fig. 5_{a,b}, pl. 73; Arménie, Trésors, fig. 210_{a,b}

¹⁴⁵ *В.И. Сарияниди*, Новый центр древневосточного искусства, Археология старого и нового света, Москва, 1982, с. 83-84, рис. 7,2.

քառանկյուն դրամը՝ ուշ պարթեական (II դ.) ընդօրինակություն, կտրված է Յնդկա-Քուշանական աշխարհում¹⁴⁶:

Ուշ անտիկ Իրանում Սասանյանների իշխանության գլուխ անցնելուց հետո սերտանում են Յայաստանի ռազմաքաղաքական կապերը¹⁴⁷ քուշանների հետ, ինչպես «Խոսրով ԱՆԾ»-Տրդատ II (216-256) և Վարդանանց պատերազմի ժամանակ:

Ապարանջաններ

Ապարանջան կամ առպանջան, զարդ դաստակե կամ ռազկի, արմունկոց վար կամ վեր:¹⁴⁸ Լինելով պատվական զարդերից՝ ապարանջան կոել են հասարակության ընդհանուր խավերը, անկախ տարիքից և սեռից: Ժողովուրդն ինչպես մատանիներին, այնպես էլ ապարանջաններին տվել է հատուկ իմաստ: Այն իմաստավորել է դիրք, իշխանություն. «...առք կգործածելին ապարանջան ի նշան թագավորության»:

Առավել ուշագրավո ոսկե ապարանջաններն են: Դրանցից մեկը¹⁴⁹ պատրաստված է հետևյալ կերպ: Քառակուսի կտրվածքով ըրոնզե լարր ոլորելուց հետո վրան հագցրել են ոսկե ռարակ թիթեղից պատրաստված խողովակ, որին դրվագելու միջոցով տվել են ըրոնզե միջուկ ոլորուն ձև:¹⁵⁰ Ապա ոլորուն ակոսների միջով՝ ոսկե հյուսված թելեր են փաթաթել: Ապարանջանի ծայրերն ավարտվում են առլուծագլուխներով (աղ. XV,3): Առլուծներն ունեն ուռուցիկ արտահայտիչ աչքեր, կնճոռոտ ճակատ, փարթամ ռաշ՝ հարդարված փորագիր կետազարդերով, Առլուծագլուխները կենտրոնում միանում են օվալաձև ակնարնով, ընդլուգված կնքաքարով (գեմմա): Այն եղել է շարժական և միաժամանակ ծառայել է որպես փական: Ամիացվել է առլուծների ըրանին վահանակե վերևում գողված օղակների միջոցով, սողնակների օգնությամբ: Վահանակո վերևում և ներքևում եզերված է ռելիեֆ հատիկաշարերով, Ակնարունը հարթ մասով գողված է ապարանջանին:

Ապարանջանն իր հորինվածքով առայժմ եզակո է հայաստանյան գտածոներում, սակայն նման հնարքներով կերտված ոսկե և արծաթե ապարանջաններ, մանյակներ և այլ զարդեր մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են անաիկ աշխարհի տարրեր հուշարձաններում: Օրինակ՝ Կուլ Օրայում ռացված սարկոֆագներից մեկում տղամարդու վզից կախված է եղել ոսկե առլուծագլուխ մանյակ,¹⁵¹ իսկ ռազկեն՝ զանգվածեղ ապարանջան՝ պատրաստված նույն եղանակով, ինչ նախորդը: Խնդրո առարկա ապարանջանների այս տեսակն, ամենայն հավանականությամբ, պատրաստվել է Բոսփորյան թագավորության ոսկերչական արհեստա-

¹⁴⁶ Դրամը որոշել է Ա. Ջարդարյանը:

¹⁴⁷ ՅԺՊ, II, էջ 26, 27, 37, 38, 41:

¹⁴⁸ Բառարան սուրբ գրոց, էջ 45:

¹⁴⁹ Բ.Ն.Առաքելյան, Սկնարկներ..., էջ 83, գուն. տախտ. XIX₂: Այստեղ ապարանջանը ներկայացված է թերի վիճակում, չկան օվալաձև մեղալիոնը և փոսիկներով փաթաթված բարակ լարը:

¹⁵⁰ Բարձր.՝ 7.4սմ, լայն.՝ 9.2սմ, քաշը՝ 93.4 գր.:

¹⁵¹ Մ.И. Артамонов, Сокровища скифских курганов, Прага-Ленинград, 1966, табл. 205; В.Г. Петренко, Украшения Скифии VII-III вв. до н.э., Москва, 1978, Археология СССР, САИ Д 4-5, с. 46, табл. 35, 2, 2а.

նոցներից մեկում, հույն վարպետի կողմից:¹⁵² Բացառվում է, որ նույն արհեստանոցի արտադրանք կարող է լինել Սուրիսի հայտնի մանյակը¹⁵³: Նման կենդանագլուխ ոսկե, արծաթե ապարանջաններ և մանյակներ հանդիպում են նաև Թեմիր Գորայի¹⁵⁴ սկյութական դամբարանի նյութերում (մ.թ.ա. V-IV դդ.), Տովստովա դամբարանում¹⁵⁵ (Օրջոնիկոձե քաղաքի մոտ): Նմանատիպ տարբեր կենդանիների գլուխներով ավարտվող ապարանջաններ հայտնաբերվել են Փոքր Ասիայում,¹⁵⁶ Մակեդոնիայում,¹⁵⁷ Դուրա-Էվրոպոսում¹⁵⁸ (վերջինս ունի քարե կնիք), Կոբանում¹⁵⁹ և այլուր: Երիտրիայից գտնված առյուծագլուխ ոսկե ապարանջանները (Մետրոպոլիտեն թանգարան) թվագրվում են մ.թ.ա. IV դ. վերջով-III դ. սկզբով¹⁶⁰ և այլն¹⁶¹: Վերոհիշյալ բոլոր ապարանջաններն ու մանյակները վերաբերում են մ.թ.ա. V-III դդ. սկզբներին: Ենթադրվում¹⁶² է, որ Սիսիանի ապարանջանը ծագումնաբանական կապեր ունի սակրասարմաթական տարածաշրջանի արտադրանքի հետ: Սակայն Իրանից և նրանից արևելք ընկած շրջաններից նման տեխնիկայով ու հարդարանքով, ոսկուց և այլ մետաղներից պատրաստված ոչ մի ապարանջան, մանյակ կամ այլ զարդ մեզ հայտնի չէ: Հետևաբար, Սիսիանի ապարանջանն ունի փոքրասիական¹⁶³ ծագում: Չի բացառվում նաև, որ ապարանջանը կարող էր կերտված լինել Հայաստանում օտար ոսկերչի կողմից, ռոմագաղթված Տիգրան II-ի արշավանքների ժամանակ փոքրասիական, սիրիական հելլենիստական նշանավոր կենտրոններից, ոչ հույն պատվիրատուի համար: Ինչ վերաբերում է Սիսիանի գտածոյի ոճական որոշ տարբերություններին, ապա դրանք սոսկ ավելի ուշ ժամանակի պատկանելու արդյունք են:

Հայաստանում հայտնաբերվել են հելլենիստական շրջանի արծաթե և բրոնզե կենդանագլուխ, այդ թվում նաև առյուծագլուխ ծայրերով շատ ապարանջաններ:

Երկրորդ ապարանջանը ևս պատրաստված է նույն եղանակով:¹⁶⁴ Բրոնզե կտրվածքում կլոր լարի վրա փաթաթված է ոսկե ռարակ թիթեղ (աղ. XV₄): Ապարանջանի կողերը կենտրոնից դեպի ծայրեր աստիճանաբար լայնանում են և ավարտվում ուղղահայաց հարթ կտրվածքով (տր. 1սմ): Այն հարդարված է ոճավորված առյուծագլուխներով, զարդարված ռեկրեկվող մազափնջերով: Առյուծագլուխները միմյանցից ռաժանված են լայնակր անցնող ակրսավոր

¹⁵² *B.G. Petrenko*, укр. соч., с. 56, табл. 46, 1; *E.D. Phillips*, The Royal Hades. Nomad peoples of the steppes. London, 1965. Fig. 67.68

¹⁵³ *Н.А. Онайко*, Античный импорт в Приднестровье и Побужье в IV-I до н.э., САИ, ДИ-27, Москва, 1970. с. 44, табл. XXXVIII, XLV, 475.

¹⁵⁴ *Э.В. Яковенко*, Погребание богатой скифянки на Темур-Горе, Скифы и Сарматы, Киев, 1977, с. 141-142, рис. 1.

¹⁵⁵ *Л.К. Галанина*, Курджипский курган, Ленинград, 1980, с. 37, рис. 14.

¹⁵⁶ *Б.М. Мозольский*, Товста могила, Киев, 1979, с. 73-93, рис. 57.

¹⁵⁷ Նույն տեղում, նկ. 15:

¹⁵⁸ *P.V.C. Baur and M.I. Rostovtzeff*, The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of second season of work, New Haven, 1931, pl. XLV, 1

¹⁵⁹ МАК, том VIII, таб. XXXIV, 12.

¹⁶⁰ *H.Hoffman, P.F. Davidson*, Greek gold jewellery from the age of Alexander, The Brooklyn Museum, 1966, p. 167, 169, Fig. 61a, b.

¹⁶¹ *R. Higgms*, Jewellery from Classical lands. The British museum, 1965, pl. 8B, p. 20-21; *Giovanni Becatti*, Oreficene Antiche, Dalle Minoiche alle Barbanche. Instituto Poligrafico dello stato. Roma, 1955, Tav. XCV, 388

¹⁶² *М.О. Зардарян*, укр. соч., с. 10.

¹⁶³ *Z. Khachatryan*, Arménie. Tresors. fig. 231.

¹⁶⁴ Քաշը՝ 42.63 գրամ, քարձր.՝ 0.62սմ, լայն.՝ 0.72սմ:

զույգ գոսիներով:

Ապարանջանը ձևով և հարդարանքով աղերսվում է Գեղադիրում¹⁶⁵ և Գառնիում¹⁶⁶ գտնված բրոնզե ապարանջանների հետ, որոնք ունեն տեղական ծագում: Դատելով պատրաստման եղանակից՝ կարելի է ենթադրել, որ Սիսիանի ապարանջանը ևս փոքրասիացի հույն կամ էլ այդ տեխնիկային լավ ծանոթ տեղացի վարպետի զործ է: Թվագրվում է մ.թ.ա. I դ.:

Ականջօղ և մատանիներ

Պերճանքի հարզի զարդերից է ականջօղը կամ զինդը: Գտածո ոսկե ականջօղը¹⁶⁷ պատրաստված է շրջանաձև թիթեղից, բաց ծայրերով: Կենտրոնում՝ ակնարնում, սուր ծայրը դեպի ներքև ազուցած է նշաձև նռնաքար՝ շրջանակված հյուսածո զույգ թելազարդերով: Շրջանակի ծայրերը արտաքուստ ներքևում օղածն ոլորած են: Ականջօղը եզերված է ուռուցիկ կեղծ կիսագնդիկների շարով: Նման զնդիկներ՝ մի փոքր ավելի խոշոր, հարդարում են նռնաքարի աջ և ձախ կողերը (աղ. XVI, 2):

Նման ականջօղ, բացի Սիսիանի գտածոյից, Հայաստանի տարածքից մեզ հայտնի չէ: Նշաձև ակնարնով զարդերը հանդիպում են նաև Դրիմի սկյութական դամբարանների ոսկե իրերի¹⁶⁸ զարդարանքում, որոնք վերաբերում են մ.թ.ա. I և մ.թ. I դդ.: Խերսոնեսյան (մ.թ.ա. IV-մ.թ. IV դդ.) պերճանքի ոսկե առարկաներն ուսումնասիրող Ն.Վ.Պյատիչևան կարծում է, որ դրանք Խերսոնեսում չէին կարող պատրաստվել, քանի որ տեղում ոսկու հումք չկար, բնականաբար և ոսկերչությունն այդ մակարդակի զարգացած չէր: Դրանք կարող էին ներմուծվել Հարավային Կովկասից, Սիրիայից և Փոքր Ասիայից: Վերոհիշյալ տարածաշրջանները առևտրական սերտ կապեր ունեին Հյուսիսմերձսևծովյան երկրների հետ¹⁶⁹ և չի բացառվում, որ շատ զարդեր ունեն հայկական ծագում և պատրաստված են Վան, Արտաշատ, Տիգրանակերտ քաղաքներում,¹⁷⁰ Ըստ Ն. Վ. Պյատիչևայի մ.թ.ա. I դ. երկու հզոր պետություն կար այդ տարածաշրջանում՝ Պարթևստանը և Հայաստանը: Տիգրան II-ի և Արտավազդ II-ի կողմից Սիրիայի և Փոքր Ասիայի հելլենիստական քաղաքներից Հայաստան բռնագաղթվեցին մեծ թվով արամեացի և հրեա արհեստավորներ, այդ թվում և ոսկերիչներ:

Հայաստանը հնագույն մետաղագործության կենտրոն էր: Այն, համաձայն գրավոր աղբյուրների վկայությունների և հնագիտական հայտնագործությունների, հարուստ էր մետաղահանքերով, այդ թվում նաև ոսկու և արծաթի հանքերով, որոնք շահագործվել են դեռևս III հազարամյակում:¹⁷¹ Դրանք հայտնի էին և անտիկ դարաշրջանում ու միջին դարերում, մանա-

¹⁶⁵ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղադիրում, ԼՀԳ, 1966, № 1, էջ 88-89, տախտ. I, 1, 2:

¹⁶⁶ Ջ. Դ. Խաչատրյան, Գարն V, с. 86-87, рис. 10, 2.

¹⁶⁷ Բ. Ն. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 84; Arménie, Trésors, № 228, րարձր.՝ 2.4սմ, լայն.՝ 2.1սմ:

¹⁶⁸ Շ. Գ. Տադևադ, Классификация украшений Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа. МКА, т. VII, Баку, 1973, с. 82, таб. II, 9.

¹⁶⁹ Н. В. Пятыхова, Ювелирные изделия Херсонеса, конец IV в. до н.э. — IV в. н.э., Москва, 1956, с. 24.

¹⁷⁰ Նույն տեղում, М. И. Максимова, Краткий путь через Черное море, МИА, вып. 33, М., 1954.

¹⁷¹ К. А. Мкртчян, Э. В. Ханзадян, О металлургии в горнорудном деле Древней Армении, История геологии, Ереван, 1970, с. 155-172, 3-й, I, էջ 51, 52:

վանդ ճորոխի (Սպեր) և Տայքի (Փառանգիոն, Բոլոն-Բողբերդ) ոսկու հանքերը:¹⁷² Ատրաբո-
նը,¹⁷³ խոսելով Հայաստանի հանքային և մյուս հարստությունների մասին, նշում է Սպերի ոս-
կու հանքերը:

Հայաստանում այլ արհեստների թվում զարգացած էր նաև ոսկերչությունը: Ոսկերչա-
կան արտադրանքը արտահանվում էր առևտրական ճանապարհներով, ավարի կամ նվիրատ-
վիւթյան ձևով: Տվյալ դեպքում դա կարող էր տեղի ունենալ նշված երեք ճանապարհով կամ էլ
այնտեղ կռիվ գնացած հայ զինվորի միջոցով: Միհրդատ VI-ի ժամանակ Փոքր Հայքը մտնում
էր Պոնտոսի կազմի մեջ: Փոքր Հայքի հեծյալ նետաձիգների ջոկատը «զինված էր երկար
վահաններով», որի հրամանատարը, ըստ Օլվիայում և Խերսոնեսում գտնված հունարեն ար-
ձանագրությունների, եղել է Ջարեհի որդի Այխմոնը: Հյուսիսմերձսևծովյան երկրները նվաճե-
լու ժամանակ ջոկատը սկզբում տեղակայվել է Խերսոնեսում, որտեղ զոհվել ու թաղվել է
Այխմոնը, այնուհետև Օլվիայում¹⁷⁴:

Հայաստանին հելլենիստական և ուշ անտիկ շրջանում նշանակալից դեր էր վերապահ-
ված Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող առևտրում: Հայաստանով էին անցնում միջազ-
գային առևտրական տարանցիկ կարևոր ճանապարհներից մի քանիսը, ինչպես Չինաստան-
ից, Միջին Անիայից և Հյուսիսային Հնդկաստանից դեպի Արևմուտք, այնպես էլ Հարավից, Մի-
ջագետքից, Սիրիայից դեպի հյուսիս՝ Սև ծովի և Ազովի ափեր, ուր և տեղական և դրսեկ ապ-
րանքներն արտահանվում էին:¹⁷⁵ Հայաստանի քաղաքները հիմնականում տեղադրված էին
առևտրական այդ բանուկ ճանապարհների վրա և իրենց արտադրանքով ակտիվ մասնակցու-
թյուն ունեին այդ աշխույժ առևտրում: Բացառիկ էր հատկապես մայրաքաղաք Արտաշատի
դերը, որը տարանցիկ առևտրի հանգուցային կենտրոն էր, պահեստավորման վայր: Արտա-
շատից դեպի Սև ծովի հարավային ափեր կապող ճանապարհն անցնում էր Սատաղով Կոմա-
նա, Ամիսոս, Սինոպ,¹⁷⁶ որոնք ծովով կապվում էին Հյուսիսմերձսևծովյան շրջանների հետ:
Մ.թ. I-ին դարից առևտրի ոլորտի մեջ ներգրավվեց նաև Տրապիզոնը, որն ստանում էր
Հյուսիսմերձսևծովյան շրջաններից եկող պարենամթերքը¹⁷⁷ Ստրաբոնը,¹⁷⁸ նկարագրելով
պոնտական մեծ քաղաք Կոմանան, նշում է, թե Հայաստանի առևտրականների համար այն
նշանակալից առևտրական կենտրոն էր:

Հարավից, Պարսից ծոցից (Բաբելոնով), Միջին Ասիայից և Հյուսիսային Հնդկաստանից

¹⁷² *Պատմալոգիա Փարպեցույ*, Պատմության Հայոց (քննական քննադիրը Գ.Տեր-Սկրտչյանի և Ատ. Մալխասյանցի,
Երևան, 1982), III, 65; *Ս.Տ.Երեմյան*, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 91: Երևանի Հայկական
պետությունը Տիգրան Մեծի ժամանակ (մ.թ.ա. 93-66թթ.), Երևան, 1979, ուսումնական քարտեզ: Երևանի Մեծ Հայքի
քաղաքությունը IV դ. (298-385թթ.), Երևան, 1973:

¹⁷³ В Сиспуритиде, Неподолеко от Кабалы находятся залотые рудники, *Strabo*, XI, XIV, 9.

¹⁷⁴ *Ю.Г. Виноградов, В.И. Калеев*, Армянские лучники на службе Митридата Евпатора, Второго всесоюзный
симпозиум по проблемам эллинистической культуры на Востоке, тезисы докладов, Ереван, 1984, с. 12-13;
Ю.Г. Виноградов, Политическая история Ольвийского полиса VII-III вв. до н.э., Историко-эпиграфическое
исследование, Москва, 1989, с. 253-255; *Е.А. Молев*, Митридат Евпатор, Саратов, 1976, с. 50-53.

¹⁷⁵ *Я. А. Манандян*, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен.- Ереван,
1954, с. 104.

¹⁷⁶ Երևան տեղում, էջ 105. ՀԺՊ, I, էջ 807; *С.Т. Еремян*, Армения, армянское купечество и развитие торговли
между Европой и Азией до XIX в., V Международный конгресс экономический истории, Ленинград, 10-14
августа 1970, Москва, 1970, с.2.

¹⁷⁷ *Корнелий Тацит*, Анналы, XIII, 39(перевод А.С. Бобовича), Ленинград, 1969; *Г.А. Цветаева*, Боспор и Рим,
Москва, 1979, с. 35; *В.Ф. Гайдукович*, Боспорское царство, Москва-Ленинград, 1949, с. 332; ՀԺՊ, I, էջ 769.

¹⁷⁸ *Strabo*, XII, III, 36.

եկող միջազգային առևտրի մյուս ճանապարհը Էկբատանից Գանձակով, Նախիջևանով գալիս էր Արտաշատ, այնտեղից Վրաստանով Փասիսով, Դիոսկուրիայով գնում դեպի Տանախ, Ղրիմ և Հյուսիսմերձսևծովյան այլ շրջաններ: Հայաստանի տարբեր վայրերից՝ Արտաշատ, Դվին¹⁷⁹, Երևան և այլն, հայտնաբերվել են բոսփորյան դրամներ, այդ թվում նաև ոսկե¹⁸⁰: Բոսփորյան թագավորության ասիական հատվածում՝ Ֆանագորիայի դամբարանադաշտում, 1950թ. գտնվել է Արտավազդ II-ի պատկերով բրոնզե մատանի¹⁸¹, իսկ Մայկոպի մոտ գտնվող Դախովսկայա ավանում (ստանիցայում)՝ արծաթե թաս՝ «Բակուր թագավորից» հունարեն արձանագրությամբ¹⁸²(Ող.), Բոսփորյան թագավորության տարածքում և Խերսոնեսում հայտնաբերված I-Ողդ. պատկանող, կադապարի մեջ փչելու եղանակով պատրաստված, առևկոսներով ապակե սրվակները և մեջտեղում եռանկյունաձև զարդագոտի ունեցող երկկանթանի անոթներն ակներևաբար, ներմուծվել են Հայաստանից¹⁸³:

Սիսիանի դամբարանում գարդարանքի այլևայլ առարկաների թվում հայտնաբերվել են և ոսկե մատանիներ, թվով չորսը: Հայկական լեռնաշխարհում առաջին մատանիները հանդիպում են տակավեն ուշ բրոնզի դարաշրջանից:¹⁸⁴ Որպես ամենահարգի գարդ՝ կոել են հասարակության բոլոր շերտերը՝ ըստ դիրքի ու կարողության: Մատանին խորհրդանշել է բարձրաշխարհիկ և հոգևոր իշխանություն: Ժողովրդական հավատալիքներում այն ունեցել է հմայական իմաստ, համարվել հուռուք: Մատանին ոչ միայն բարձր հոգևոր և աշխարհիկ իշխանության խորհրդանիշ էր, այլև ամուսնական միության նշանակ:¹⁸⁵ Մատանիներից առաջինը ժապավենաձև տափակ կողերով, օվալաձև ակնարնով նրբաճաշակ զարդ է, ակնարնում՝ նռնաքար (ալմանդին): Ակնարնի երկու կողմերում տեղադրված է մեկական օդ: Մատանու կողերը, ծայրերում բարակելով, կազմում են գալարներ, ապա հագնում օդերին: Մատանու ակնարունը շարժական է, անհարմար մատին կոելու: Զենարկվող առարկան իր շարժական ակնարնով հիշեցնում է դասական շրջանի նմանօրինակ գարդերը, երբ կնքաքարը անցքի միջով անցնող լարով ամբացվում էր մատանուն: Մ.թ.ա. IV դ. մատանիների այս տեսակը դուրս եկավ գործածությունից և իր տեղը զիջեց օդի կենտրոնում ագուցված գանազան տիպի ակնարնով մատանիներին, երբ ակնաքարը ամուր տեղադրվում էր ակնափոսում: Այս պարագայում ակնաքունն անշարժ էր, հարմար մատին կոելու:

Պլինիոս Ավագը վկայում է, որ մետաղե ակնաքունում ագուցված առաջին ակնաքարը

¹⁷⁹ *Х.А. Мушегян*, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным. Ереван, 1962, с. 108; *А.Н. Зограф*, Распространение находок античных монет на Кавказе, Труды отдела нумизматики Гос. Эрмитажа, Т.1, Ленинград, 1945, с. 53, № 11.

¹⁸⁰ *Հ. Սարգսյան*, Հայաստանից հայտնաբերված անսովի դարաշրջանի ոսկյա դրամներ: ՀՀ 1991-1992թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Ջեկուցումների թեզեր, Երևան, 1994, էջ 44:

¹⁸¹ *О. Неворов*, Бронзовый перстень из фанагории с портретом Армянского царя. ВОН, 1981, N3, с. 73-78, рис. 1,2.

¹⁸² *К.В. Тревер*, Очерки по истории культуры древней Армении, Москва-Ленинград, 1953, с. 242-245, рис. 35; *Բ.Ն. Առաքելյան*, Ակնարկներ, էջ 85, 86, տախտ. XСIX-С.

¹⁸³ *Н.П. Сорокина*, Стеклоделие античного мира первых веков н.э. (Основные проблемы), Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Москва, 1988, с. 291-302.

¹⁸⁴ *Ե.Լալայան*, Դամբարանների պեղումները խորհրդային Հայաստանում, Եր., 1931, էջ 32, 33, 197, նկ.151:

¹⁸⁵ Ազգագրական հանդես, հ.թ. Թիֆլիս, 1897, էջ 21:

եղել է կովեսայան ժայռի մի բեկոր:¹⁸⁶ Սկզբնական շրջանում ակնաքարերը բավական խոշոր էին, զանգվածեղ ու ծանր: Սակայն դրանք աստիճանաբար փոքրացան և նրբացան:

Սիսիանի մատանու օրինակո ցույց է տալիս, որ շարժական ակնաբնով մատանիները ձևափոխված տեսքով գոյատևում են մինչև մ.թ.ա. I դարի վերջը: Ակնաբնով մատանիներ կոում են և այսօր:

Մնացած երեք մատանիներն ունեն տափակ, ժապավենածև սնամեջ կողեր,¹⁸⁷ որոնք, քիչ վեր ձգվելով, ստանում են հատած կոնի տեսք, կմնտրոնում՝ շրջանաձև ակնաբունը՝ կլորավուն ակնափոսով: Ակնաքարը ագուցելուց հետո ակնախորշի եզրերը ծավելել են դեսպի ներս, քարը բնում ամուր պահելու նպատակով: Անցումը մատանու կողերից բուն շատ սահուն է: Մատանիների այս տարբերակը հանդիպում է մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կեսում և տիրապետող է դառնում հետագա դարերում: Առավել լայն տարածում են ստանում մ.թ. առաջին դարերում, ընդհուպ IV-V դդ.: Մ.թ.ա. I դ. երկրորդ կեսին են վերաբերում և Սիսիանի մատանիները: Ուշ անտիկ դարաշրջանում մատանիների ակնաբունն աստիճանաբար ցածրանում է, և մատանիների օդերը ավելի կլորավուն են դառնում: Փոքրանում են նաև քարերը: Ի տարբերություն հելլենիստական մատանիների ուռուցիկ զարդաքարերի՝ դրանք հարթ տեսք են ստանում¹⁸⁸:

Կնշանակո սնամեջ մատանիների պատրաստման ձևն ավելի պարզ էր, և ոսկո ավելի քիչ էր ծախսվում: Հետևաբար այն ավելի էժան էր և մատչելի հասարակության լայն շերտերին: Այդ պատճառով էլ մատանիները լայնորեն տարածում ստացան անտիկ աշխարհում: Հայտնաբերվել են Հռենոսյան,¹⁸⁹ Յուսիմներծսեծոյան շրջաններում¹⁹⁰, Արայուխոյան կուրգանում¹⁹¹ (մ.թ.ա. I դ.), Տիրամբայում¹⁹² (մ.թ.ա. I դ. վերջ- մ.թ. I դ.), Գորգիպիայում¹⁹³, Բալտրիայում¹⁹⁴ (Թիլա-թեփեից) և այլ վայրերում:¹⁹⁵ Բրիտանական թանգարանի նմանօրինակ մատանիները Ֆ.Մարշալը համարում է հունա-հռոմեական:¹⁹⁶ Հռենոսում հայտնաբերված այդօրինակ մատանիների նկարագրությունից երևում է, որ գոդումը կատարված է լանամքով, գրեթե աննկատ,¹⁹⁷ ինչ վերաբերում է Սիսիանի մատանիներին դրանց կարերը հստակ նկատվում են և շատ անփույթ են զոդված: Դա լինում էր նաև գոդվող թիթեղների տարբեր հաստություններից, ուստի կարելի է ենթադրել, որ վերջիններս պատրաստվել են տեղում:

¹⁸⁶ *Օ.Յ. Նեբրով*, նշվ. աշխ., էջ 7:

¹⁸⁷ ՀՊԹ 2618/12, քաշը՝ 272, 278 գրամ, քարձր.՝ 23մմ, տրամ.՝ 16մմ և 11 մմ:

¹⁸⁸ *Մ.Ի. Մաքսիմովա*, Артюховский курган, с.66; *Մ.Ի. Մաքսիմովա*, Боспорская камнерезная мастерская, СА, 1957, № 4, с. 75-78:

¹⁸⁹ *F. Henkel*, Die römischen Fingerringe des Rheinlandes. Berlin, 1913, Taf. 7-9.

¹⁹⁰ *Օ.Յ. Նեբրով*, Металлические перстни и печати. Античные государства Северного Причерноморья, Археология СССР, Москва, 1984, с. 239-240, Табл. CLXI, 10, 12-26, 28; CLXVI, 16.

¹⁹¹ *Մ.Ի. Մաքսիմովա*, Артюховский курган, с. 66-67, рис. 19, Арт. 13, 15; *Մ.Ի. Մաքսիմովա*, Боспорская камнерезная мастерская, с. 75-78, рис. 1.

¹⁹² *Ա.Կ. Կորովина*, Тирамба(городище и некрополь), Итоги археологических работ экспедиции Государственного музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина за 1959, 1961-1963 и 1965 годы. "Сообщения гос. музея изобразительных искусств им. Пушкина, IV, Москва, 1968, с. 78, рис. 33.

¹⁹³ *Է.Մ. Ալեքսեևա*, Юго-восточная часть некрополя Горгуппии. Горгуппия. II, Материалы Анапской археологической экспедиции. Краснодар, 1982, с. 61, 72, рис. 34, 11; 40, 3.

¹⁹⁴ *Վ.Ի. Տարյանցի*, Афганистан: Сокровища безымянных царей, Москва, 1983, рис. 14, 15, 16.

¹⁹⁵ *Ի.Տ. Կրուցիկова*, Некрополь поселения у дер. Семеновки, СА, 1969, N1, с. 115, рис. 5, 15.

¹⁹⁶ *T.H. Marshall*, Catalogue of the Finger Rings in the British Museum. London. 1907, p. XLVI, pl. XII, 385; XIX, 725.

¹⁹⁷ *F. Henkel*, նշվ. աշխ., էջ 277:

Մեդալիոններ

Սիսիանի դամբարանի գտածոներում առանձին խումբ են կազմում մեդալիոնները: Թեև սակավաթիվ են, բայց իրենց գեղագիտական արժանիքներով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Մեդալիոնները հինգն են՝ պատրաստված արծաթե բարակ թիթեղից դրոշմելու եղանակով,¹⁹⁸ ոսկեջրած (տր.՝ 8.2սմ): Դրանցից մեկը կենտրոնում կրում է կանացի ռելիեֆ պատկեր: Կինը կրում է թեթև (շղարշե) զգեստ, կրծքի մասում եռանկյունաձև բացվածքով, առանց թևքերի: Կնոջ դիմագծերը խոշոր են, արտահայտիչ, լի վճռականությամբ: Գլխից ձախ պատկերված է արմավենու ճյուղ, իսկ դեպի աջ՝ նիզակրն ազուցված հանդերձանք-ավար: Լիանվածքը կրսալուսնաձև է, հարդարված առանձնակի հյուսկեն փնջերով, ընդհանուր հեղինակության շրջանում լայն տարածում գտած սանրվածքի հարդարման նորաձևությամբ: Կնոջ գլխի երկու կողմում թռչնաթևեր են՝ շրջանակված (կամ եզերված) ոլորուն զարդով: Ջարդաձևերը թևթև են, անցումները՝ սահուն: Դեմքը կերտված է հունա-հռոմեական արվեստին բնորոշ համաչափությունների գեղեցիկ ներդաշնակությամբ:

Կարելի է ենթադրել, թե մեդալիոնի վրա պատկերված է մերձավորարևելյան աստվածուհու ընդհանրացված կերպարը, որն իր մեջ զուգորդում է Իզիդայի ու Դեմետրեի՝ փոքրասիական մայր աստվածուհու ընդհանուր գծերը: Սիսիանի մեդալիոնի վրա, ընդհանուր առմամբ, Իզիդայի ու Դեմետրեի պատկերից, կարելի է նկատել այլ մանրամասներ, որոնք պահանջում են իրենց բացատրությունը¹⁹⁹: Ըստ երևույթին այստեղ պատկերված է հունա-հռոմեական աստվածուհիներից մեկը՝ իրեն բնորոշ մի շարք ատրիբուտներով, միաձուլված տեղական որևէ աստվածուհու հետ: Սիսիանի մեդալիոնի պատկերն իր արտահայտչամիջոցներով հիշեցնում է հաղթանակի թևավոր աստվածուհուն՝ Վիկտորիային: Նրա մի կողմում պատկերված է ռազմական ավարը (տրոֆեյը), իսկ մյուսում՝ արմավենու ճյուղը²⁰⁰ (աղ.XVII,5) :

Չեղենիստական շրջանի Ծոփքի (Արշամ, Քսերքսես) և Արտաշեսյան դինաստիայի հայ թագավորների դրամների դարձերեսներին պատկերված են Չերակլեսի, Աթենասի, Նիկեի ու Տիխեսի կերպարները²⁰¹: Միասնական տիպի պատկերագրությամբ հանդերձ՝ այդ դիմապատկերներում նկատելի է տարբերակների մեծ բազմազանություն: Նիկեն պատկերված է ինչպես միշտ դափնեպսակրով, արմավենու ճյուղով: Ի դեպ Սիսիանի մեդալիոնի արմավենազարդ ճյուղը նման է Տիզրան II դրամների դարձերեսին պատկերված Տիխեսի ձեռքի արմավենու ճյուղին²⁰²:

Չետաքրքիր է, թե հայկական դիցարանի որ աստվածուհու հետ կարող էր համադրվել

¹⁹⁸ Տրամագիծը՝ 8սմ, քարձր.՝ 24մմ, քաշը՝ 27.55 գրամ; Բ.Ն. Առաքելյանը համարում է ծուլած. **Բ.Ն. Առաքելյան**, Աննարկներ, էջ 82, գուն. տախտ. XVII:

¹⁹⁹ **Բ.Ն. Առաքելյան**, Աննարկներ, էջ 81:

²⁰⁰ **Ճ.Դ. Խաչատրյան**, Հայաստանի անտիկ շրջանի մեդալիոնները, ԼՂԳ, 1978, քիվ 5, էջ 46, տախտ. 1; **Ջ.Ա. Խաչատրյան**, Художественные изделия из серебра эллинистического времени. II международный симпозиум по армянскому искусству. сб. докладов. Т.1, Ереван, 1978, с. 235, табл. 56,4; Arménie, Trésors, s. 232, № 233.

²⁰¹ **Բ.Ն. Առաքելյան**, նշվ. աշխ., էջ 61,62; **Խ.Ա. Սուշեդյան**, Հին Հայաստանի դրամային շրջանառության պատմությունից, ՊԲՀ, 1970, № 3, էջ 70, 71: **Մ. Ջարդարյան**, Արտաշատում կտրված դրամների մի տիպի մասին, ԼՂԳ, 1977, № 2, էջ 81-83, նկ. 1, 2:

²⁰² **Բ.Ն. Առաքելյան**, նշվ. աշխ., էջ 66, տախտ. LXXIV-LXXV:

Սիսիանի մեդալիոնի Վիկտորիայի պատկերը: Վերջինս, ռացսառյալ թևերի, մնացած թուր ատրիբուտներով կարող էր նույնացվել Չայոց մայր աստվածուհու՝ Անահիտի հետ: Քանզի Անահիտը մարմնավորում էր ոչ միայն պառլարեություն, արգասավորություն, ամենայն հայոց աշխարհի հովանավորի ու պահապանի, այլև ռազմի աստվածությանը վերագրվող հատկանիշներ: Թագավորներն Անահիտից խնդրում էին հաջողություն և զորություն՝ իրենց թշնամիներին հաղթելու, և իշխանություն՝ երևիորը կառավարելու համար:²⁰³ Այս տեսակետից առավել ուշագրավ է Արմավիրի հունարեն արձանագրությունը, որում հետաքրքիր տերեկություններ կան Անահիտի՝ ռազմի աստծու ունակություններ ունենալու վերաբերյալ: Այնտեղ ասված է. «Չկա որևէ տեղ ավելի ռազմատենչ աստվածուհի»²⁰⁴:

Հելլենիստական շրջանում արվեստի տարրեր ընագավառներում տարածված, հաղթական թագավորին աստվածուհու կողմից դափնեպսակով թագադրելու թեման առաջացել է Նիկեի պատկերազրությունից: Թագավորին փառաբանելու գաղափարն էր հետապնդում Նիկեի պատկերումը դափնեպսակով, պարթևական դրամների ու կնքադրոշմների վրա²⁰⁵:

Սասանյան քանդակների ձևական տեսարաններում իշխանության ու հաղթանակի խորհրդանշան դափնեպսակը արքային է հանձնում Անահիտ աստվածուհին:²⁰⁶ Այսպիսով, Անահիտ աստվածուհին կարող էր համարվել ոչ միայն Արտեմիսի, այլև, որպես ռազմի աստվածուհի՝ Աթենասի ու Նիկեի հետ, իրեն Արտաշատ մայրաքաղաքի հովանավորուհի՝ Տիխեի հետ²⁰⁷:

Սիսիանի մեդալիոնի կնոջ դիմագծերը՝ ճակատից իջնող ուղիղ քիթը, ծնոտը, լիքը այտերը և երկար վիզը հիշեցնում են «Տիխե-Խվանիդային» պատկերող հունա-րակտրիական մեդալիոնի (արծաթ, ոսկեջրած, մ.թ.ա. II դ.) աստվածուհուն: Վերջինս նույնպես ունի ուսերից դուրս եկող փոքր թևեր, փարթամ, զեղեցիկ հարդարված մազեր, ցածր գլխարկ, հարուստ ծալքերով զգեստ: Այստեղ ևս առկա է սինկրետիզացված մի կերպար, որտեղ ակնառու են և հելլենականը, և՛ արևելյանի արմատները²⁰⁸:

Նիկեի պատկերումը հայկական կիրառական արվեստում, մեդալիոններ, կնիքներ և պաշտոնական արվեստի հուշարձաններ, պատահական չափեր է համարել, մանավանդ մ.թ.ա. I դարում, երբ Չայաստանը ծաղկուն երկիր էր և գտնվում էր իր հզորության զագաթնակետին: Այսպիսով, Սիսիանի մեդալիոնի վրա մենք ունենք տիպիկ սինկրետիկ մի աստվածուհու պատկեր, որտեղ արևելյանը և հունա-հռոմեականը հանդես են գալիս համատեղ: Նիկեի այս պատկերը՝ ավարով, արմավսնու ծյուրով և թրով, մեկ անգամ ևս հաղթական տիրակալին

²⁰³ «Ձոռերի» գիրք Հիմն Արդվիսուրա Անահիտային («Արդվիսուրա-Ձոռ»), IX₃₄; X₃₆; XIV_{63,54}; XV₆₈; XVII_{68,70}; XVIII₇₃; Հին Արևելքի պոեզիա, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1982, էջ 363-369: **Կ.Վ. Սյուրբ-Փաշայան**, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, էջ 62:

²⁰⁴ **К.В. Тревер**, Очерки по истории культуры древней Армении, с. 126; **А.И. Болтунова**, Греческие надписи Армавира, ВДИ, № 1, 1946, с. 40.

²⁰⁵ **М.Е. Массон, Г.А. Пугаченкова**, Отмиску парфянских печатей из Нусы, ВДИ, 1954, № 4, с. 165-166.

²⁰⁶ **H. Lushey**, Zur Datierung der sasanidische Kapitelle aus Bisitun und der Monuments von Tak-I-Bostan, "Archaeologische Mitteilungen aus Iran", New Folge, Bd. I, B. 1966, s. 129-142, taf. 51-54.

²⁰⁷ **Մ.Պ. Խաչատրյան**, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը ու պատկերազրությունը Չայաստանում և նրա աղերսները հելլենիստական աշխարհի ետև, ՊԲՀ, 1985, № 1, էջ 128-130, աղ. 1-3, 6:

²⁰⁸ **К.В. Тревер**, Памятники греко-бактрийского искусства. Москва-Ленинград, 1940, с. 64-67, табл. 13; **Г.А. Пугаченкова, Л.И. Ремпель**, История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины девятнадцатого века. Москва, 1965, с. 62, 63, илл. 40.

փառաբանելու գաղափարն է խորհրդանշում: Գաղափարական նույն միտվածությունն ունեն
և մյուս մեդալիոնները:

Երկիրդ մեդալիոնը թերի է, պահպանվել է մարդու գլուխը, ենթադրվում էր իբրև տղա-
մարդու (Մերկուրիոսի կամ ռազմիկի) գլխի բարձրաքանդակ:²⁰⁹ Իրականում այն կնոջ արժա-
թե կիսանդրի է և պատրաստված է նույն եղանակով, ինչ նախորդը: Քիթը սեղմված է մի կող-
մի վրա: Խաթարված է, ոսկին մեծ մասամբ թափված է: Կնոջ դիմագծերի, վզի և մյուս ման-
րամասների մշակումը նույնն է, ինչ նախորդինը (աղ. XVII, 1):

Քանդակի մեջ առավել ուշագրավը է գլխարկն է, որը շքեղ բաշով սաղավարտ է: Կողմ-
նային մասերում բաշը, արծվի թեղի նմանությամբ, փոփում է փետրազարդերով և ամբող-
ջացնում կերպարի ներկայացուցչական հորինվածքը: Կերպարի բնութագրով, ու մանիամաս-
ներով դիմաքանդակի վերարտադրում է Աթենաս Պալասին²¹⁰:

Ալ. Մակեդոնացու կողմից Արևելքը նվաճելուց հետո, հունական շատ աստվածություն-
ներ կորցրեցին իրենց նախնական, հունական կերպարանքը և համադրվելով տեղական հա-
մապատասխան աստվածությունների հետ, անշուշտ պահպանելով իրենց կերպարին յուրա-
հատուկ որոշ ատրիբուտներ հելլենիստական շրջանում սկոբցին պատկերվել տեղական հա-
զուստներով, զենքերով և այլ խառը ձևերով:

Աթենասը ևս կորցնում է հունա-հոմերական պատկերագրության կողմից մշակված դի-
մանկարի ավանդական պատկերաձևերը, գեղեցիկ, հպարտ կեցվածքը ձեռք բերում նոր հան-
դերձանք դրանով իսկ շեշտելով միա էթնիկական այլ խմբի պատկանելը:²¹¹ Ասկայն Սիսիամի
մեդալիոնի վրա Աթենասը պատկերված է հունական դիմագծերով և կոում է հոմիական սա-
ղավարտ:

Հայտնի է, որ Աթենասը հելլենիստական շրջանում ձեռք բերեց նոր հատկանիշներ, ուս-
տի նրա պատկերն Արևելքում, հատկապես մ.թ.ա. I դարից, ամենատարածվածներից մեկն էր:
Հելլենիստական երկրների մարզերի ու քաղաքների կառավարիչներն Աթենասին ընտրում
էին իբրև իրենց հովանավորի, հիմնականում որպես ռազմաստվածուհու, ուսմական հաջո-
ղություններ շնորհողի²¹²:

Մովսես Խորենացին²¹³ Տիգրան II-ի կողմից Հայաստան բերված հունական արձանների
թվում հիշատակում է և Աթենասին:

Աթենասը Հայաստանում նույնացվում է Արամազդի դուստր Նանեի հետ, և արձանը
կանգնեցվում է Բարձր Հայքի Դարանադյաց գավառի Թիլ ավանում, որտեղ գտնվում էր Նան-
եին նվիրված մեհյանը: Նանեի ֆունկցիաները, մեզ հասած կցկտուր տեղեկությունների

²⁰⁹ Բ.Ն. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 33, գույ. տախտ. XVIII, 1:

²¹⁰ Ժ.Գ. Խաչատրյան, Հայաստանի անտիկ շրջանի մեդալիոնները, էջ 48, տախտ. 12, *Ж.Д. Хачатрян*, Художественные изделия из серебра, с. 235-236, табл. 56, վերևի աջ շարքից առաջինը:

²¹¹ *Г.А. Пугаченкова*, Скульптура Халчаяна, Москва, 1971, с. 103, рис. 87,88,90; *Г.А. Пугаченкова*, Халчаянская Афина, СА, 1963, № 2, с. 158, 160, 164, 166; *М.Е. Массон, Г.А. Пугаченкова*, Парфянские ритоны Нисы. Альбом. Москва, 1956, табл. II, VI, XVI, XVIII и др. местах.

²¹² *Г.А. Пугаченкова*, Халчаянская Афина, с. 158.

²¹³ *Մովսես Խորենացի*, II, ԺԲ:

պատճառով, դեռևս լիովին պարզված չեն²¹⁴: Սակայն, եթե նա նույնացվել է Աթենասի հետ, պետք է որ ունեցած լինի նաև ռազմի աստծուն բնորոշ գործողություններ, որոնք հետագայում անցան Անահիտին: Քանի որ վերջինս ուներ նաև հովանավորի, ռազմական հաջողություններ բաշխողին հատկանիշներ: Դժբախտաբար մեզ ռայտնի չէ, թե ինչպիսին է եղել Հայաստան բերված Աթենասի քանդակը:

Անահիտը Իրանում դեռևս Աքեմենյանների օրոք համադրվել էր նաև «թագուհի Աթենասի» հետ, բայց հայտնի չէ, թե Անահիտն այս դեպքում ինչպես է պատկերվել: Բարդ ի Նեշանդե-ում գտնվել է պարթևական շրջանի մի խոլակ, որի վրա պատկերված են Անահիտը և Միհրը²¹⁵: Անահիտը նստած է՝ մի ձեռքում Աթենասից ժառանգած նիզակը, մյուսում թաար՝ ջրի աստվածուհու խորհրդանշանը: Աստվածուհին այդպես է պատկերված նույն տեղից հայտնաբերված թիթեղի վրա: Ահա թե ինչու է Պլուտարքոսը²¹⁶ Անահիտին համարում ռազմատենչ աստվածուհի՝ հավասարեցնելով Աթենասին: Այս կերպարն ըստ երևույթին ձևավորվել է ռազմատենչ Աթենասի անտիկ պատկերագրության ազդեցությամբ, որին իրանցիները ժանոթացան միայն հելլենիստական շրջանում: Անահիտը, սակայն, սասանյան շրջանում զրկվում է նիզակից²¹⁷:

Աթենասը հունա-հռոմեական արվեստի բազմաթիվ ստեղծագործություններում մեզ հայտնի է կորնթական, բարձր, խիստ ուռուցիկ, շեշտված անցումով և հոնիական բարձր փետրազարդ սաղավարտներով: Արևելքում Աթենասը հանդես է գալիս տարատեսակ սաղավարտներով՝ լայնեզր, և այլն, ընչպիսիք պատկերված են Միջին Ասիայում²¹⁸ (մ.թ.ա. II-III դ.) և պարթևական պետության արևմտյան մայրաքաղաքի՝ Հաթրայի²¹⁹ մ.թ. I-III դ. քանդակներում²²⁰:

Ախիանի մեդալիոնի պատկերաքանդակում աստվածուհու սաղավարտն ունի ճիշտ նույն հորինվածքը, ինչ Կերչի մոտ գտնված և մ.թ.ա. III դ. թվագրվող ոսկե մատանու ակնաքարը (սիրիական նոնաքար)՝ զարդարող Աթենաս աստվածուհու սաղավարտը,²²¹ միայն այն տարբերությամբ, որ այստեղ մանրամասներն ավելի հստակ են և լավ մշակված:

Վերջապես Միսիանի մեդալիոնն աստվածուհու իր կերպավորմամբ հիշեցնում է Ապոլոնիայից²²² հայտնի շրագառող՝ Աթենասի պատկերաքանդակով:

²¹⁴ Ենթադրվում է, որ ավեստայի Նանա աստվածուհին նույն Անահիտն է; *Գ.Ա. Բուգաչենկովա*, Скульптура Халчаяна, с. 92:

²¹⁵ *R. Ghirshman*. Terrasses sacrées de Bard-e Nechandch et Masjid-i solaiman. Paris, 1975, vol. I, p. 45, 46, 192, 193, vol. II, pl. XXIV.

²¹⁶ *Плутарх*. Артаксеркс, III, Сравнительные жизнеописания. т. III, (пер. С.П.Маркиш). Москва, 1964.

²¹⁷ *Р.М. Гиршман*. Религия Ирана от VIII века до н.э. до периода Ислама. В сб. "Культура Востока", Л., 1978, с.71.

²¹⁸ *Գ.Ա. Բուգաչենկովա*, Халчаянская Афина, с. 161; *М.Е. Массон*. Новые археологические данные по истории рабовладельческого общества на территории Туркменистана, ВДИ, 1953, № 3, с. 157, рис. 17; *R. Ghirshman*. Iran from the Early East times to the Islamic Conquest. Baltimore. 1954, с. 236, рис. 28a.

²¹⁹ *D. Homes*. La vie à Hatra a'la lumière de la sculpture. "Sumer". XVI, 1960. N1-2, Tabl. I, 1.

²²⁰ *E. Will*. La Syrie Romaine entre l'occident Gréco-Romain et l'orient parthe, Le rayonnement des civilisations Grecque et romaine sur les cultures périphériques, Paris, 1965, s. 515, pl. 128.4 "Congres international d'archéologie classique (Paris, 1963)".

²²¹ *М.И. Максимова*. Резные камни, с. 442, табл. I, 5; *Г. Соколов*. Античное Причерноморье, Ленинград, 1973, № 39.

²²² *И. Венедиков, Т. Герасимов, Ц. Дремсизова, Т. Иванов, Я. Младенова, В. Валков*. Аполония. София, 1963, табл. 158, № 907.

Հարկավ չի բացառվում, որ քննարկվող շքազարդ-պատվանշանը պատրաստվել է կամ դրսեկ (Տիգրան II-ի կողմից բռնագաղթված), կամ էլ հելլենիստական հարդարվեստին լավատեղյակ տեղացի որևէ շնորհալի վարպետի կողմից, հաղորդակ ժամանակի նորամուծություններին ու գարդանկարային պատկերատեսին:

Մեղալիոնի ողջ պատկերադաշտը հարդարում է խոշոր արծվապատկերը,²²³ թերևս մեկ անգամ ևս նրա բացառիկությունը մատնանշելու ցանկությամբ, որովհետև պատկերը մասամբ դուրս է եկել այն գոտևորող շրջանակրց:²²⁴ Թռչունը պատկերված է հաղթական կեցվածքով, մի դեպքում խրոխտ կանգնած գետնած կենդանի գազանի փորի վրա (աղ. XVII,34), մյուս դեպքում՝ շանթահար որոտների ու կայծակների հենքում (աղ. XVII,2): Արծվապատկերը խիստ բնական է՝ փորագրված ամենայն մանրամասնությամբ: Ջարդատարրերը հստակ են ու արտահայտիչ, հատկապես դիմային հատվածում:

Քանդակի նման շեշտվածությունն ակներևաբար բովանդակում է արծվո, որպես խորհրդանիշ ընդգծելու դիտավորություն, որովհետև նրան զոհ դարձած կենդանին անհամեմատ ավելի ընդհանուր մշակում ունի: Հիանալի վերարտադրված են թռչնի համաչափությունները և ընդհանուր ծավալը:

Հորինվածքային տեսակետից մեղալիոնների ձախ կամ աջ անկյունները ծանրաբեռնված են, իսկ հակառակ երեսներն ավելի ազատ են թողնված, հաղթանակող արծվի կերպարն առավել ընդգծելու նպատակով: Դրան նպաստում է նաև արծվի զլխի դիրքը՝ հեռուն ուղղված հայացքով: Արծիվներից մեկի գլուխը թեքված է դեպի ձախ, մյուսինը՝ դեպի աջ, իսկ երրորդինը, ըստ պահպանված հետքերի, կարելի է ենթադրել՝ դեպի ձախ: Մեղալիոնների շրջանակված են շքեղ զոտիներով, որոնցից երկուսը՝ ոճավորված կենդանու վրա կանգնածները, կազմված են բաղեղից և դափնեպսակից:

Քննարկվող մեղալիոնների ուղղակի զուգահեռներ մեզ հայտնի չեն, թեև արծվազարդ ամոթներ, մեղալիոններ, ճարմանդներ հաճախ են հանդիպում:

Գիտական գրականության մեջ ընդունված է հաղթանակող արծվի պատկերազրույթությունը (կանգնած, գետնած կենդանու մեջքին, փորի վրա կամ էլ ամուր պահած խոշոր ճանկերում) համարել հինարևելյան ժազման, որն ավանդարար փոխանցվել է մինչև ուշ միջնադար: Արծիվը Արևելքում սիեզերքի խորհրդանշանն էր՝ արև աստվածության նշանակը երկրի վրա: Հաթրայի տաճարի վրա պատկերված է արծիվ, մյուսում՝ արևի աստվածը: Բրոնզե արծվաքանդակներ գտնվել են Կապադովեիայում և այլ վայրերում, կապված դարձյալ արևի պաշտամունքի հետ:

Հին Արևելքում արծիվը համարվում էր թագավորական թռչուն, թերևս այդ էր պատճառը, որ թագավորական ապարոշները (զլխանոց), հազուստները, կառքերը կրում էին նրա պատկերը: Թևերը լայն բացած, տարածուն արծվապատկերը Աքեմենյանների զինանշանն էր: Քսենոփոնը վկայում է («Կյուրոպեդիա»), որ Կյուրոսի զինանշանը թեերը լայն տարածած ոսկե արծվաքանդակ էր, ամրացրած երկարապոչ նիզակի վրա: Իսկ «Ամարասիս»-ում գրում է,

²²³ Տրամ.՝ 8.2սմ, բարձր.՝ 1.3սմ, քաշը՝ 26.17 գրամ; *Բ.Ն. Առաքելյան*, Ակնարկներ, էջ 83, գում. տախտ. XVIII,2:

²²⁴ *ժ.Դ. Խաչատրյան*, Հայաստանի անտիկ շրջանի մեղալիոնները, տախտ. I,3-5; *Arménie, Trésors*, s. 232, № 234:

թե «... այնտեղ տեսնում են արքայական զինանշանը՝ ոսկե (ծույլ) արծիվ հագած նիզակի կոթառով»։ Ինչպես վկայում է Կուրտիուս Ռուֆուսը, արծիվ զինանշանը Աքեմենյանները պահպանեցին մինչև վերջ։

Ըստ երևույթին այդ զինանշանը կրում էին և ակեմենյան սատրապները, որոնք թերևս ազգակցական կապերով մոտ էին կանգնած թագավորական ընտանիքին։ Ենթադրվում է, թե Արին Բերդից գտնված հեծյալի պատկերաքանդակով եղջերազավաթը (մ.թ.ա. IV դ.) (հեծյալի զլխանոցի երկու կողմերում պատկերված արծիվներ) մարմնավորում է ոչ թե մեղական մեծատոհմիկ աստիճանավորի,²²⁵ այլ Հայաստանի սատրապ Երվանդին (ժ. Հարմաթա)։ Երվանդունիները, որպես Աքեմենյան թագավորական ընտանիքի բարեկամ²²⁶ և Հայաստանի կառավարիչ, ընդունել էին Աքեմենյանների պատվունշանակ արծիվ զինանշանը։ Անտիոքոս Կոմագենացին Նեմրուդ լեռան վրա թուլած արձանագրության մեջ իր նախնիների շարքում հիշատակում է և Երվանդ թագավորին։²²⁷ Հետաքրքրական է, որ Անտիոքոսի շքեղազարդ պատմուճանը ևս հարդարված է արծվազարդ ճարմանդներով, Դրանք կերտված են դիմահայաց, բացված թևերով, դեմ առ դեմ (ժ. Հարմաթա)։ Այսինքն՝ նույն ձևավորմամբ, ինչ Դարեհ III-ի զարդազեղ պատմուճանի վրա է։²²⁸ Նույն ժամանակներին են վերաբերում և արծվապատկեր կախիկ-կրծքազարդերը, որ հարդարում են Արսամեայից²²⁹ և Հաթրայից²³⁰ գտնված Միհրի արձանները։ Այն չի փոխվել և Արտաշեսյանների հարստության ժամանակ, թերևս քաղաքական պատճառներով, քանի որ Արտաշեսյաններն իրենց համարում էին Աքեմենյաններից սերած²³¹։

Այստեղ տեղին է նշել Ծոփքի թագավորներից մեկի՝ Արդիսարեսի դրամի դարձերեսին պատկերված արծիվը²³² Արամազդ-Ջևահի խորհրդանշանը։ Նմանեցնում են հելլենիստական երկրների թագավորների դրամների արծվապատկերներին։ Արտաշատից հայտնաբերվել է բրոնզե արծվաքանդակների մի խումբ, որոնք ունեն նույն հորինվածքը։ Այս արձանիկները ևս ծիսական նշանակություն ունեն²³³ և սերտորեն առնչվում են Նեմրուդ լեռան Դաղ հայտնի րարձր պատվանդանի վրա կանգնած արծվաքանդակի հետ²³⁴։

Արծիվ-որոտ-կայծակ պատկերները հաճախ են հանդիպում պտղունեանների²³⁵ և սելևկյանների դրամների վրա։

Շանթի վրա կանգնած արծվի պատկերը մեծ տարածում է ունեցել Փոքր Ասիայում, հատկապես Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ։ Այն պատկերվել է դրամների²³⁶ վրա և խորհր-

²²⁵ Բ.Ն. Առաքելյան, Ակնարկներ, էջ 42,43, տախտ. LVII:

²²⁶ K. Humann und O. Puchstein, Reison in Kleinasien und Nordsyrien. Berlin, 1890. Textband. s.307.

²²⁷ ՀԺՊ, I, էջ 503-507:

²²⁸ Curt. Ruf., III, 3, 16.

²²⁹ F.K. Dörner, The Goell. Arsameia am Nymphaios, Berlin, 1963, Abb. 28

²³⁰ Shinji Fukai, The Artifacts of Hatra and Parthian Art. "East and West". Roma, New series, II, № 2-3, 1960, p. 159-161, pl. 19

²³¹ ՀԺՊ, I, էջ 528, 530:

²³² Բ.Ն. Առաքելյան, Ակնարկներ, էջ 61, տախտ. LXVIII:

²³³ Բ.Ն. Առաքելյան, Ակնարկներ, էջ 79, տախտ. XCIII-XCV; Ժ.Դ. Խաչատրյան, Արտաշատի VII քաղաքի 1973-1975թթ., պեղումների արդյունքները, ԼՀԳ, 1978, № 8, էջ 67:

²³⁴ Д.Шномберг. Эллинизированные Восток. Москва, 1985, с. 47.

²³⁵ A. Bounni, E. et L. Lagarce, N. Saliby, Rapport Préliminaire sur la deuxième campagne de fouilles (1976) à l'In Hani(Syrie), "Syria", Tome LV. Paris. 1978, pl. X₈.

²³⁶ A.H. Зорраф, Античные Монеты, МИА, № 16, Москва-Ленинград, 1951, с. 152, 186, табл. XXXVI, 19, 22, 23; XLIII, 20; XLIX, 2; W. Wroth, Catalogue of Greek coins. Pontus, Paphlagonia, Bithynia, and the kingdom of Bosphorus, BMC, London, 1889, pl. XIX, 6, 7, XXIX, 7.

դանշել է Ձևսին: Դրամների դիմերեսին Ձևան է, դարձերեսին՝ շանթի վրա կանգնած արծիվը: Նման հորինվածք ունի և սիսիանյան մեդալիոնը: Մովսես Խորենացուն հայտնի է Ձևա-Արամազդի արձանների չորս տիպ,²³⁷ որոնցից մեկը ամպրոպային Ձևա²³⁸-Արամազդն է:

Այսպիսով, Սիսիանի մեդալիոններն իրենց զարդապատկերային հորինվածքով ու թուվանդակությամբ համադրվում են Ձևսի, երկնքի, արսի պաշտամունքի մերձավորարևելյան, հելլենիստական արև-աստվածությունների, այդ թվում գուցե և Արամազդի հետ:

Քննարկվող մեդալիոնները կերտված են տեխնիկական նույն հնարներով և ունեն նույն չափերը, ինչ որ կանացի պատկերներով մեդալիոնները, որը թույլ է տալիս ասել, թե դրանք միևնույն կենտրոնի և արհեստանոցի արտադրանք են՝ չրացառելով միևնույն վարպետի կողմից պատրաստված լինելը:

Առավել դժվար խնդիրը Սիսիանի մեդալիոնի պատրաստման կենտրոնը որոշելն է: Դրանց զուգահեռները մեզ հայտնի չեն: Մեդալիոնները կարող էին պատրաստված լինել Սիրիայում, Փոքր Ասիայում կամ էլ Հայաստանում: Ինչ վերաբերում է արծվի պատկերներին, ապա դրանք պատկանում են լեռնային տեսակին կամ ընտանիքին և տարածված են եղել ամենուր՝ Փոքր Ասիայից Հայկական լեռնաշխարհ: Ընդհանուր առմամբ շքազարդերն աչքի են ընկնում ոճական նկատելի ընդհանրությամբ: Ակներև է հելլենիստական տեղական մշակույթների ազդեցությունը:

Տեղականը տեսանելի է մակերեսի վրա հորինվածքի անհամաչափ տեղադրման, ատրիբուտներին խիստ պայմանական մոտեցման, կնոջ կերպարի ու գեղեցիկ ըմբռնման չավանդիչների մեջ:

Հելլենիստական արտահայտվում է նախ մեդալիոնների աստվածուհիների պատկերներում, որոնք համադրված են ոչ միայն իրենց ֆունկցիաներով, այլև պատկերագրությամբ: Այսինքն՝ տեղական աստվածուհիները կորցնելով իրենց նախնական տեսքն ու ատրիբուտները, ձեռք են բերում օտարածին տեսք և բոլորովին նոր հասկանիչներ՝ գերազանցապես նմանակելով հունա-հռոմեական աստվածուհիներին: Հելլենիստական կերպավորումն արտահայտվում է և առանձին մանրամասների արտահայտչամթոններում, առավելապես սանրվածքի, հագուստի ձևերի (ծալքեր), թռչունների թևերի մշակումներում:

Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Սիսիանի մեդալիոն-գտածոները պատրաստվել են Հայաստանում, հնարավոր է դեռևս Ուրարտուի ժամանակներից կամ էլ հելլենիստական շրջանում ձևավորված մետաղագործական հայտնի կենտրոններից մեկում: Ամենայն հավանականությամբ, արքունիքին սպասարկող և նրան պատկանող ու նրա հոգածությունը վայելող ոսկերչական արհեստանոցներից մեկում, որն անշուշտ պետք է գործեր Արտաշատում: Վերջիններս, հարազատ մնալով տեղական ավանդույթներին, միևնույն ժամանակ կրել են հելլենիստական մշակույթի ազդեցությունը, յուրացրել ու ստեղծագործարար օգտագործել այն: Հնարավոր է՝ դրանք պատրաստվել են ներմուծված բարձրարժեք անոթների կամ նմանատիպ պատճենների օրինակով, տեղացի վարպետի կողմից, որն էլ վերարտադրել է յուրովի,

²³⁷ Մովսես Խորենացի, I, 31:
²³⁸ Մովսես Խորենացի, II, 86:

իր միջավայրին համապատասխան, ազատ կրմպոգիցիայով:

Մ.թ.ա. II-I դարերում հելլենիստական աշխարհում մեծ ձգտում է նկատվում դեպի հարստությունն ու ճոխությունը: Պլինիոսը²³⁹ ցավով է նշում ոսկուց, արծաթից ու թրոնզից պատրաստված գեղարվեստական իրերի նկատմամբ մարդկանց ունեցած անհագուրդ ծարավի մասին:

Անտիկ հեղինակները²⁴⁰ իրենց տեղեկությունները հաճախ լրացնում են Պլինիոսի (ներկայացրած պատկերները): Նրանք նշում են հոմեոնական շքեղ հոգեհացերի մասին, որ մատուցվում էին արծաթե շքեղ սպասքով: Ցիցերոնը Լիբակուզայի (մ.թ.ա. 70թ.) կառավարիչ Վերրեսի դեմ ուղղված ճառում նրան մեղադրում է (նա մեղալիոնների հավաքածու ունեւր), այն բանում, որ հաճախ է հրավերքների ժամանակ հանում մեղալիոններն ու տանում²⁴¹:

Հայտնի են արծաթագործ նշանավոր շատ վարպետների անուններ, որոնց գործերը բարձր գին և պահանջարկ ունեւին: Շատ է խոսվում մեդսուլիոններով զարդարված թասերի մասին: Պլինիոսը հիշատակում է մի շարք վարպետների, որոնք փառաբանված էին արծաթե մեղալիոններով զարդարված թասերի արտադրանքով Երևելի և մեծահարուստ ընտանիքներն ունեւին իրենց վարպետները: Անտիկ շրջանում ոսկերիչներն ու արծաթագործները ապակեգործ վարպետների նման տեղից տեղ էին շարժվում և տարրեր երկրներում հաստատում իրենց շարժական արհեստանոցները:²⁴² Շատ հաճախ վարպետ-արհեստավորների լավագույն ստեղծագործությունները պատճենահանվում էին գիպսով և արտահանվում:

Այս կերպ լավագույն աշխատանքները հայտնի էին դառնում ամենահեռավոր երկրներում: Գիպսե այդպիսի 50 պատճեն է գտնվել Բեգրամում (I-II դդ.)՝ պատճենահանված ալեքսանդրյան արտադրանքի ավելի վաղ օրինակներից: Խերսոնեսում հայտնաբերվել է մեղալիոններ ծուլելու կավե ավելի քան քառասուն կաղապար (մ.թ.ա. III դ. կես): Եգիպտոսում գտնված 77 պատճենները հանված են Փոքր Ասիայում, Հունաստանում, Հռոդոսում և հարավային Իտալիայում պատրաստված բնօրինակներից²⁴³:

Սիսիանի մեղալիոններն անկասկած ավելին են եղել, քան մեզ հասածները: Ակնհայտ է, որ դրանք արծաթե ընպանակների վրա ազուցված խորհրդանշաններ²⁴⁴ չեն, թեև հելլենիստական շրջանում սկսվում է անոթների մեջ ղըվող ուլիեֆ մեղալիոնների արտադրությունը,²⁴⁵ որը շարունակվում է նաև հետագայում: Ասկայն Սիսիանի դամբարանից հայտնարեված մոտ մեկ տասնյակ ընպանակներից ոչ մեկի վրա այդպիսի խորհրդանշաններ ընդելուզելու հետքեր չկան: Դրանք ամրացված են եղել թիթեղների վրա՝ զարդարելով ռարձր խավո շքեղ հագուստները: Պահպանվել են միայն առանձին բեկորներ:

²³⁹ Nat. Hist., XXXIII, 47-55.

²⁴⁰ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս *Կ. Մաչեբու*. Позднеантичная монетика Грузии. Тбилиси. 1976, с. 16; *Մ.Է. Տերգոսո*, նշվ. աշխ., էջ 36-48:

²⁴¹ *Կ.Վ. Թրեւեր*. Бактрийский бронзовый фалар с изображением Диониса. ТГЭ, т. V, Культура и искусство народов Востока, N 6, Ленинград, 1961, с. 102-103.

²⁴² *Կ. Մաչեբու*, սոս., с. 20.

²⁴³ *Ե. Ոսկին*. Nouvelles recherches archéologiques à Begram (1939-1940). Paris, 1954, s. 110, 274-320: *Կ.Վ. Թրեւեր*, սոս., с. 103-104.

²⁴⁴ *Բ.Ն. Առաքելյան*, նշվ. աշխ., էջ 82-83:

²⁴⁵ Տե՛ս նաև *Է.Օ. Քրիւեւսկայա*, Художественная обработка металла (монетика), АГСП, Москва-Ленинград, 1955, с. 346:

Մեդալիոնները կենցաղ մտան հելլենիստական շրջանում, ապա լայնորեն տարածվեցին մ.թ.ա. I և մ.թ. I դդ. Միջերկրականի արևելյան ափերին²⁴⁶ և Յուլիաներծսևծովյան²⁴⁷ շրջաններում: Ուսումնասիրվող մեդալիոնները հնարավորություն են տալիս հարստացնելու մեր գիտելիքները Հայաստանի հելլենիստական մշակույթի զարգացման մակարդակի վերաբերյալ:

Այլ զարդեր

Ջարդերի հաջորդ խումբը՝ ոսկե սրտածև կախիկները²⁴⁸ (2 հատ), պատրաստված են բարակ թիթեղից, դրվագելու և զողելու եղանակով (բարձր.՝ 1,5 սմ, լայն.՝ 9 մմ): Կախիկի անցքն արված է հորիզոնական ամրացված տակառածև թիթեղից՝ եզերված առևակոսներով զարդարված շրջանակով (աղ. XVI,34): Ոսկե սրտածև շրջանակի մեջ ագուցված նոնաքար կամ այլ կարմրավուն (սերդոլիկ, ալմանդին, ամետիստ և այլն) քարերով կախիկները հելլենիստական շրջանի սիրված զարդերից են: Դրանք օգտագործվել են տարրեր կոնպոզիցիաներով կերտված մանյակներ, կրծքազարդեր ձևավորելիս: Այդպիսիք հայտնի են Արայուխոյան կուրգանից²⁴⁹ (Բոսփորյան թագավորություն, մ.թ.ա. II դ. երկրորդ կես): Իսկ Խերսոնեսում գտնված ոսկե սրտածև շրջանակի մեջ ագուցված նոնաքարով կախիկը համարվում է ներմուծված²⁵⁰ Սիրիայից, թեև ունի նույն կերտվածքն ու հարդարումը՝ կեղծ հատիկաշարեր, ինչ Սիսիանից:

Վերջապես ոսկե սրտածև կախիկներով է ձևավորված Ոսկե բլրից²⁵¹ (Թիլյա-թեփե) հայտնի մանյակը՝ հարդարված նոնաքարով և փիրուզով, կազմելով ներդաշնակ համադրություն ոսկու դեղին գույնի հետ: Կարմիր գույնի քարերն ընդհանրապես արևելյան ժողովուրդների մոտ մեծ համարում և հարգ ունեին, իսկ նոնաքարը²⁵² առանձնապես: Եղել է սիրելի քարերից և համարվել է թագավորական: Այն գործածական էր նաև Հայաստանում: Նոնաքարով են զարդարված վերոհիշյալ ականջօղը և շարժական վահանակով մատանին: Նոնաքարը տարածված և ոսկերչության մեջ լայնորեն օգտագործվող թանկարժեք քարատեսակներից էր: Ըստ երևույթին այն պատշաճ էր ազնվականության հավատալիքներին ու ճաշակին: Մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները անտիկ աշխարհը ծանոթ չէր նոնաքարին: Հելլենիստական շրջանում այն արդեն մեծ մասսայականություն էր վայելում զլիպտիկայում,²⁵³ հատկապես Յուլիաներծսևծովյան շրջաններում: Հավանաբար Արևելքը քարերի հետ միասին

²⁴⁶ M. Bieber, The sculpture of the Hellenistic age, New York, 1961, fig. 341.

²⁴⁷ T.H. Marshall. Catalogue of the jewellery greek, Etruscan and Roman. London, 1911, pl. IX, p. 2727, 2735.

²⁴⁸ ՀՊԹ 2618/6, քաշը՝ 1.55գր.: Բ.Ն. Սոսթելյան, Ալմարկներ, գուն. տախտ. XX:

²⁴⁹ М.И. Максимова, Артюховский курган, с. 7-8, рис. Арм. 6.

²⁵⁰ Н.В. Пятшова, Ювелирные изделия Херсонеса, Москва, 1956, с. 56, Табл. VIII,7.

²⁵¹ V. Sananidi, Bactran gold, p. 117, 118, fig. 64; V. Sananidi, Die kunst des alten Afghanistan, Leipzig, 1986, Abb. 171.

²⁵² Гранатус—լատիներեն բառ է-հատիկանման: Նոնաքարը պարսիկները համարում էին թագավորական քար: Դրա մակերեսին փորագրում էին տիրակալի պատկերը, վերագրում էին հմայական և բուժիչ հատկանիշներ: Այն կրում էին իբրև բալիսման, ճանապարհորդությունների ժամանակ՝ որպես ոժեպստ պաաահարներից պահպանող, դողերոցք, դեղնախտ և այլ եփվանդություններից բուժող: Н.И. Корнилов, Ю.П. Солодова, Ювелирные камни, Москва, 1982, с. 108.

²⁵³ М.И. Максимова, Боспорская камнерезная мастерская, с. 78-79.

հույներին փոխանցեց նաև նրանց հետ կապված հավատալիքները: Հույները, որոնք վատ բժիշկներ չէին, դժվարին ռոպեներին հաճախ էին դիմում հմայական և կախարդական մրջյոցների²⁵⁴:

Հայաստանը հարուստ է կրսաթանկարժեք քարատեսակներով²⁵⁵ լեռնային բյուրեղ ռազմատեսակ հասախներ, սարդիոն, ագաթ, քալցեդոն, փիրուզ, օնիքս և այլն, որոնցից պատրաստված տարատեսակ շատ զարդեր հանդիպում են Հայաստանի վաղ շրջանի հուշարձաններում: Լոռի բերդի մրայն թիվ 2 դամբարանից հայտնաբերվել է մեկ և կես կիլոգրամ սարդիոնե և ագաթե ուլունք:²⁵⁶

Սիսիանի դամբարանից հայտնաբերված զարդերի հավաքածուում առանձին խումբ են կազմում ամֆորաձև կախիկները²⁵⁷ (9 հատ) պատրաստված ոսկե բարակ թիթեղից, դրոշմելու եղանակով: Ձևով դրանք երկվեղկ են: Փեղկերն իրար նրբորեն միակցված են զոդելու հնարքով: Կախիկն ունի հատուկ օդ-կախիկ: Կախիկ-օղից ներքև ագուցված է ոսկե բարակ թիթեղից բուրբուռի կտրվածքով հարդարված վերադիր եռատերև տափակ թելազարդ վարյոակ՝ ծայրում առվակրսներից օղակ: Օղակից ներքև՝ բրզածև հասիկաշար զարդ (աղ. XVI, 8):

Շրջանաձև թիթեղի վրա պատկերված է բարակ լարից պատրաստված եռատերև վարյոակ, որը փակցված է զոդելու եղանակով: Ոտքի մասում առվակրսներով թիթեղից օղակ է հագցված: Ոտքն ավարտվում է չորս հասիկրց բաղկացած բրզածև հորինվածքով: Ամֆորաձև կախիկներ Հայաստանի մյուս ենավայրերից հայտնի չեն, թեև ձուլածո բրոնզե նմանօրինակ կախիկներ գտնվել են Գառնիի²⁵⁸, Արտաշատի²⁵⁹ և Օշականի²⁶⁰ դամբարաններում, մրայն այն տարբերությամբ, որ չեն կրում վարդակազարդ և ծայրում ավարտվում են ուղղանկյուն ցածր պատվանդանով:

Տարբեր մետաղներից ու քարից պատրաստված ամֆորաձև կախիկներ հայտնի են նաև անտիկ աշխարհի այլ հուշարձաններից:²⁶¹ Դրանք սովորաբար համարվում են Միջերկրակաճի արևյան երկրների արտադրանք և պատկանում են ուշ հելլենիստական շրջանին: Ասկայն, Սիսիանի ամֆորաձև կախիկները տարրերվում են դրանցից իրենց առանձին մանրամասներով՝ վզին ամբացված սկավառակաձև թիթեղով: Նրա վրա եղած զարդով և այլն: Կախիկներն, ամենայն հավանականությամբ, պատրաստվել են Հայաստանում:

Հատիկավոր բրզածև զարդով է հարդարված նաև օղակրց կախված ամֆորաձև, երկու կեսը իրար զոդած կախիկը: Նույն եղանակով պատրաստված ամֆորաձև կախիկներից մեկը վերոհիշյալից տարբերվում է ներքևում ավարտվող մեկ հատիկով: Հորիզոնական գլանաձև

²⁵⁴ *Л.А. Оганесян*, История медицины в Армении, т. II, Ереван, 1946, с. 67.

²⁵⁵ *К.А. Мкртчян, Э.В. Ханзадян*, Ук. соч., с. 159.

²⁵⁶ *С.Г. Деведжян*, Лори-Берд, 1, с. 35, 69-70, рис. 35.

²⁵⁷ Քաշը 15.03 գր., 2.12 գր., 3.37գր., 1.32 գր., 1.15գր., 0.33գր., 0.15գր., 0.42գր., 0.35գր., 0.30գր.: *Р.В. Унашвили*, Ավանդակներ Հին Հայաստանի արվեստի պատմության, գուն. տախտ. XX; Arménie. Trésors. N 232.

²⁵⁸ Гарни, V, с. 102-103, рис. 43.

²⁵⁹ Արտաշատ, II, էջ 30, նկ. 35, 16:

²⁶⁰ *С.А. Есаян, А.А. Калантарян*, Ошакан I, табл. XLII, 5.

²⁶¹ *H. Hoffman, P.F. Davidson*. Greek gold jewellery from the age of Alexander, Boston, 1966, Fig. 51A; *S. Yeivin*, The tombs found at Seleucia, Burial grounds. Second preliminary Report upon the Excavations at Tel Umar, Iraq, Ann Arbor, 1933, pl. XXI, fig. 2.

լարը (երկ.՝ 4մմ) հարդարված է առվակոսներով (բարձր.՝ 14մմ): Այն իր զուգահեռներն ունի հյուսիսարևելյան Չայաստանի, Սինգեչաուրի, Քուռի աջափնյա հուշարձաններից գտնված ոսկե կախիկների հավաքածուներում, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. V-III դդ.²⁶²: Կախիկներից մյուս երկուսը գնդաձև են, սնամեջ, նույն տեխնիկայով պատրաստված (տրամ.՝ 10մմ), մեկը կախված է հորիզոնական գլանաձև խողովակով (երկ.՝ 8մմ), մյուսը՝ օվալաձև:

Չետաքրքիր խումբ են կազմում և իրենց բազմազանությամբ աչքի են ընկնում հազուստին կարվող, ոսկե բարակ թիթեղից դրուշմելու եղանակով պատրաստված տարբեր չափերի զարդերը (աղ.XVI,^{10,15-17}):

Սոաջին - փոքր չափերի, շրջանաձև իրանով, հակառակ կողմում հատուկ օղ զգեստին կարելու համար (30 հատ, տրամագիծը՝ 4-5մմ, քաշը՝ 3.237գր. (Աղ.XVI,¹⁶)): Ունեն բազում զուգահեռներ մեզանում՝ Գառնի ամրոցից և դամբարանից²⁶³(48 հատ), Վրաստանից՝ Սանադլոյից²⁶⁴ (մ.թ.ա. II.). Ժինվալից²⁶⁵ (մ.թ. II.), Բակտրիայից թիլյա-թեփեից²⁶⁶ (մի քանի հազար), Չյուսիսամերձսևծովյան շրջաններից՝ Չերտոմլիկի կուրգանից²⁶⁷ և այլ վայրերից:

Երկրորդ - չափերով քիչ ավելի խոշոր են (19 հատ, 5-7մմ, քաշը՝ 2.12գր.), եզերված կեղծ հատիկներով (աղ.XVI,¹⁵): Այս տարբերակը առավել տարածված ձևերից է: Այդօրինակ զարդակոճակներ հանդիպում են Ղրիմում՝ սկյութական Նեապոլում²⁶⁸:

Երրորդ - տափակ, սկավառակաձև, հակառակ կողմում մեկ կամ երկու օղակով (17 հատ, տրամագիծը՝ 5-7մմ) (աղ.XVI,¹⁷): Նմանօրինակ զարդակոճակներ հայտնի են Օշականի դամբարաններից: Վերջինս, ի տարբերություն վերը թվարկվածների, ոչ թե կարվել է, այլ կախվել²⁶⁹: Չարյուրավոր նման կախիկներ են հայտնաբերվել Բակտրիայում, թիլյա-թեփեում²⁷⁰ և այլուր (աղ.XVI,¹³):

Չորրորդ - վահանաձև (շրջանաձև) հարդարված վարդակազարդով, հակառակ կողմում կարելու օղակ (3 հատ, տրամագիծը՝ 5մմ) :

Չինգերորդ - փոքր չափերի, վահանաձև, եզերված ուռուցիկ զոտեզարդով, տակից կարելու օղ(14 հատ, տրամագիծը՝ 4-7մմ, քաշը՝ 1.32գր.) (աղ.XVI,¹⁰): Այդպիսիք հայտնի են թիլյա-թեփեից²⁷¹:

Վեցերորդ սնկաձև, ուռուցիկ իրանով, եզերված լայն ժապավենաձև զարդազոտիով՝

²⁶² *Г.М. Асланов* и др., Каталог, с. 25-26, Табл. VII,3.

²⁶³ Гарни, V, с. 105, рис. 41, табл. XX,1.

²⁶⁴ *Ю.М. Гагошидзе*, Самадло. Тбилиси, 1979, с. 74, табл. LX, 19.

²⁶⁵ *Р.М. Рамшвили*. Археологические изыскания в зоне строительства Жинвальского гидротехнического комплекса в 1976-1979гг., Археологические исследования на новостройках Гр. ССР, Тбилиси, 1982, с. 36, табл. XIII,2.

²⁶⁶ *В.И. Сарваниди*, Афганистан: Сокровища, с. 32-33; *V. Sapanidi*, Bactrian gold, Abb. 26 (125 հատ), 125 (415մ, 313 միջին, 447 փոքր).

²⁶⁷ *А.Ю. Алексеева*, Нашивные бляшки из Чертомликовского кургана, в сб. Античная торевтика, Ленинград, 1986, с. 65, рис. 7 а,б.

²⁶⁸ *И.Д. Марченко*, Археологическая деятельность гос. музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина за сорок лет. Сообщения гос. музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина, IV, Москва, 1968, с. 20-21, рис. 19; *Э.А. Сименович*, Населения столицы позднекифского царства, Киев, 1983, табл. XXXVII,4

²⁶⁹ Ошакан, I, с.66, рис. 5.

²⁷⁰ *V. Sapanidi*. Bactrian gold, Abb. 12, 1; 13-16 և այլուր.

²⁷¹ Նույն տեղում, նկ. 11(313 հատ); *А.П.Харко*, К вопросу о производстве золотых бляшек в Черноморья, МИА, N 96, 1966, с. 224.

վրան հինգ տեղով անցքեր²⁷², թվով հինգը, կարելու, ագուցելու համար (աղ. XVI,12): Խմբի վերջին գարդավահանակը իր կերտվածքով եզակի է: Ձևով՝ սրտաձև, դրոշմագարդ, ծայրում՝ կեղծ գնդիկ, հակառակ երեսին՝ կարելու երեք անցք (աղ. XVI,14): Սրտաձև մյուս գարդերը եզրերին ուռուցիկ շրջանակ չունեն (2 -ը), իսկ կարելու օղակները երեքն են: Կա նաև առավա- կոսներով ոսկե թիթեղից պատրաստված երկու խողովակ, մեկը՝ լայն (երկարությունը՝ 6մմ, քաշը 0.35գր.), մյուսը՝ նեղ (9 հատ, երկար.՝ 4-5մմ):

Ուշագրավ են արծաթե, ոսկեջրած գարդակոճակ-վահանակները (4 հատ, երկուսը՝ քիչ թերի, տրամ.՝ 24մմ), վարդակաձև, ներքուստ սնամեջ, տակի կարելու օղ (աղ. XVI,1), արտա- քուստ ուռուցիկ, հարդարված առավակոսներով (կամ մատնեքավոր): Նմանօրինակ ոսկե գար- դակոճակներ հայտնի են Գառնիից, Օշականից և Աշնակից:

Հարդարարվեստում գարդակոճակ վահանակների գործածությունը հայտնի է դեռևս II հազարամյակից (Լոռի բերդի դամբարաններից):²⁷³ Ավանդույթի ուժով դրանք շարունակվեց- ին գործածվել մ.թ.ա. VII-V դարերում: Սակայն առավել տարածուն դարձան հելլենիստական և ուշ անտիկ դարաշրջանում: Հանդիպում են անախի աշխարհում: Հագուստը նման գեղեցիկ, նրբակերտ գարդաթերթիկով հարդարելու սովորույթը շատ հարգի էր սարմաթների մոտ, Մերձկուբանյան²⁷⁴ շրջաններում (մ.թ.ա. II- մ.թ. I դարեր), Բոսփորյան թագավորությունում²⁷⁵, Վրաստանում՝ Սամաղլոյում,²⁷⁶ Վանիում²⁷⁷ և այլուր: Վանիում դրանցով հարդարված է թիվ 1 դամբարանում գտնված երկաթակնրտ արձանիկի հագուստը:²⁷⁸ Սկյութական Նեապոլի²⁷⁹ դամբարաններում գտնված ոճավորված թոչնի կտուցի նմանվող գարդերը ձևով հիշեցնում են Գառնիից հայտնի նմանօրինակ գարդերին: Ինչ վերաբերում է նոնաքարով վարդյակին, ապա ինչպես վերը նշեցինք, արևելքում շատ ընդունված էր մետաղյա գարդերը հարդարել թան- կարժեք և կիսաթանկարժեք քարերով կամ ապակիով, որը նրանց թալիսմանի հատկանիշ- ներով էր օժտում: Հելլենիստական շրջանում այդ սովորությունն անցավ հույներին և լայն տարածում ստացավ ամբողջ անտիկ աշխարհում:

Բացի հագուստները հարդարելուց, վերոհիշյալ գարդակոճակներով զարդարում էին և գլխարկները, կաշվե ոտնամանները, թաղման առագաստները:²⁸⁰ Տվյալ պարագայում քննարկված բոլոր գարդերը՝ հայտնի Սիսիանի, Գառնիի, Օշականի և Աշնակի դամբարան- ներից, չի բացառվում, որ ծառայել են իբրև հուռուք- թալիսման՝ օժտված մոզական հատ- կանիշներով:²⁸¹

²⁷² Տրամագիծը 14 մմ, ընդհ. 8 մմ, քաշը 2.76 գր.:

²⁷³ *С.Г. Деведжян*, укр. соч., с. 69, рис. 236, 2-10; 28,1-7, табл. XXV,13.

²⁷⁴ *В.И. Шилов*, Калиновский курганный могильник, МИА, N 6, Москва-Ленинград, 1959, с. 464.

²⁷⁵ *И.И. Гущина, Т.Б. Попова*. Воздвиженский курган-памятник III тысячелетия- Iв. до н.э., Ежегодник ГИМ, 1965-1966, Москва, 1970, с. 79, рис. 16,4; *Е.О. Прушевская*, Художественная обработка металла, с. 348.

²⁷⁶ *Ю. Гагошидзе*, Самadlo, Тбилиси, 1979, с.74, табл. II,1.

²⁷⁷ *А.М. Чкония*. Золотые украшения Ванского городища. Вани, VI, Тбилиси, 1981, с. 145.

²⁷⁸ *Н.В. Хоштария*, История археологического изучения Вани, I, Тбилиси, 1972, с.84, рис. 2а.

²⁷⁹ *П.Шульц*, Укр.соч., с. 22, 73, 74, 83, табл. II12-13, XXVI,6.

²⁸⁰ *Н.А. Онайко*, Заметки о технике Боспорской торевтики. СА. 1974, № 3, с.78; *Е.О. Прушевская*, укр. соч., с. 350.

²⁸¹ *М.И. Максимова*, Артюховский курган. с. 71.

Չելլենիստական ժամանակաշրջանում հաճախ էին ընդօրինակվում պերճանքի կամ զարդարանքի առարկաների ձևերը, հարդսրանքի կերպն ու արտահայտչամիջոցները, պատրաստման եղանակներն ու հնարները, և ստեղծված այդ համընդհանրությունը դժվարացնում է քննարկվող առարկաների արտադրության կենտրոնների տեղայնացումը (կամ վայրի որոշումը):